

УКРАЇНСЬКА КООПЕРАЦІЯ

УДК 339.16.012.34-057.44 Мартос (045)

Аліман М. В.,

e-mail: xxM.S.Oxx@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6473-4324,

к.е.н., доц. кафедри документознавства та інформаційної діяльності в економічних системах, Вищий навчальний заклад Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі», м. Полтава

ПРАЦІ БОРИСА МАРТОСА ПРО КООПЕРАЦІЮ ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ

Анотація. У статті повідомляється про праці, присвячені кооперації, громадського, державного, політичного діяча, педагога і публіциста Бориса Мартоса. Акцентується увага на таких його працях, як «Теорія кооперації», «Кооперативна ревізія», «Організація й ведення зібрань», а також на його публікаціях про досвід розвитку кооперації в Україні та в інших країнах, зокрема: «З історії української кооперації (короткий нарис)», «Кілька слів про українську кооперацію», «Українська державність і кооперація», «Відбудова української кооперації», «Межі розвитку кооперації» та інших. У своїх працях Б. Мартос виклав пропозиції щодо вдосконалення господарської діяльності кооперативних товариств і їх об'єднань (спілок). Акцентовано на тому, що однією з найголовніших праць Б. Мартоса, яка не втратила актуальності донині, є курс лекцій «Теорія кооперації». Саме в цій ґрунтовній праці учений висвітлив соціальні та економічні засади кооперації, з'ясував її природу, організаційні принципи і кооперативні традиції. Встановлено, що вагомим внеском Б. Мартоса у розвиток кооперативної думки є розроблена ним досконала модель класифікації кооперативів. У представленій розвідці звернуто увагу на те, що Б. Мартос чітко визначив спільне та відмінне між кооперацією й іншими організаціями подібного типу, зокрема так званими «фальшивими» кооперативами (псевдокооперативами). У даній статті йдеться про настанови Б. Мартоса щодо вирішення кадрового підбору кооперативних працівників. Сконцентована увага на таких критеріях підбору кооперативних кадрів, як порядність, високий професіоналізм, вболівання за громадську справу. Настанови і поради Б. Мартоса в його працях є актуальними й донині. Наукова спадщина цього видатного діяча в галузі кооперації (статті, доповіді, архівні справи) заслуговує на вивчення і перевидання.

Ключові слова: кооперація, теорія кооперації, кооперативна ревізія, організація зібрань.

Aliman M. V.,

e-mail: xxM.S.Oxx@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6473-432.;

PhD in Economics, associate professor of the Department of Documentation and Information Activities in Economic Systems. Higher Educational Establishment of Ukoopspilka "Poltava University of Economics and Trade", Poltava

BORIS MARTOS'S WORKS ON COOPERATION AND THEIR IMPORTANCE

Abstract. The article reviews the works on cooperation by public, state, political figure, teacher and publicist Boris Martos. Attention is drawn to such works as «Theory of Cooperation», «Cooperative Audit», «Organization and Conduct of Meetings», as well as his publications on the experience of development of cooperation in Ukraine and in other countries, in particular: «From the History of Ukrainian Cooperation (short essay)», «A few words about Ukrainian cooperation», «Ukrainian statehood and cooperation», «Rebuilding of Ukrainian cooperation», «Borders of cooperation development» and others. In his writings, B. Martos had outlined proposals for improving the economic activities of cooperative societies and their associations (unions). It is

emphasized that the course of lectures «The theory of cooperation» is one of the most important works of B. Martos, which has not lost its relevance to this day. In this fundamental work the scientist had elucidated the social and economic foundations of cooperation, clarified its nature, principles and cooperative traditions. It is established that the perfect model of classification of cooperatives is B. Martos' significant contribution to the development of cooperative thought. The presented intelligence draws attention to the fact that B. Martos had clearly defined the common and different between the cooperative and other organizations of this type, in particular the so-called «false» cooperatives (pseudo-cooperatives). This article deals with B. Martos' guidance regarding the recruitment of cooperative employees. The attention is focused on such criteria for the selection of cooperative personnel as honesty, high professionalism, cheering for public affairs. The instructions and advices of B. Martos in his writings are relevant to this day. The scientific heritage of this prominent figure in the field of cooperation (articles, reports, archives) deserves to be studied and republished.

Key Words: cooperation, theory of cooperation, cooperative audit, organization of meetings.

DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-8510-2019-16-15>

Постановка проблеми. У суспільно-економічному житті багатьох країн світу важливу роль відіграє кооперація – кооперативні товариства та їх об'єднання (спілки, ліги, альянси). Значного розвитку набула кредитна, сільськогосподарська, споживча, житлова та інші види кооперації. Об'єднуючись у кооперативні товариства, населення набуває можливості на вигідних умовах забезпечувати себе товарами і послугами, користуватись, фінансовими ресурсами, вирощувати, переробляти і збувати сільськогосподарську продукцію тощо. На жаль, в Україні тепер недостатньо приділяється увага розвитку кооперативного сектору економіки.

Відродженню в Україні різних видів кооперації та підвищенню її ролі в господарюванні можуть сприяти різні чинники: воля органів влади, ініціатива населення, поширення знань про кооперацію. В даний час важливо привернути увагу до наукових праць видатних діячів кооперативного руху – ідеологів і творців кооперації, зокрема до праць про кооперацію визначного українського громадського і політичного діяча, кооператора і педагога, дійсного члена НТШ і УВАН Бориса Миколайовича Мартоса.

Борис Мартос (1879–1977) народився 20 травня (ст. ст.) 1879 року на Полтавщині. У місті Лубни закінчив класичну гімназію, потім (у 1908 р.) університет у Харкові [1, с. 9]. У 1910–1913 рр. працював як кооператор на Волині й на Кубані, в 1913–1917 рр. – інспектор кооперації у Полтавському губернському земстві. У 1917 р. працював генеральним секретарем земельних справ, у 1918 обіймав посаду голови управи Всеукраїнського Кооперативного Комітету, з 1919 р. – міністр фінансів і голова Ради Міністрів Директорії УНР. «З 1920 р. на еміграції в Німеччині й Чехословаччині. Був одним з організаторів Української Господарської Академії у Подєбрадах, згодом Українського Технічно-Господарського Інституту і його директором (1936–1938), 1945–1949 рр. – один із засновників і ректор Української Економічної Високої Школи в Мюнхені» [2, с. 1480]. Згодом Б. Мартос брав участь у роботі інших науково-освітніх закладів у Європі і США.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про життя і діяльність Б. Мартоса опубліковано низку праць, зокрема А. Качора [1], М. Біди [3], С. Злупка [4], О. Нестулї [5], О. Яценко [6]. Витяг з праці Б. Мартоса "Теорія кооперації" вміщено у підручнику «Теорія та історія кооперації» авторів С. Гелея і Р. Пастушенка [7]. Редакційним відділом Полтавського університету економіки і торгівлі перевидано окремі праці Б. Мартоса. Разом з тим, необхідно приділити увагу ще маловідомим сьогодні працям видатного діяча та їх значенню для успішного розвитку кооперації.

Постановка завдання. Метою статті є розкриття значення праць визначного українського громадського і політичного діяча, кооператора і педагога Бориса Мартоса про кооперацію.

Виклад основного матеріалу дослідження. Однією з найголовніших праць Б. Мартоса про кооперацію є «Теорія кооперації» (курс лекцій) [8]. Автор висвітлив соціальні й економічні підстави кооперації, розкрив завдання та її соціально-економічну природу, організаційні принципи і кооперативні традиції, розробив найбільш досконалу модель класифікації кооперативів.

У праці «Теорія кооперації», наголошував професор Михайло Біда, Б. Мартос «кладе сильний натиск на соціальні підстави кооперації та її місію, яку вона повинна виконати, а при цьому різко підкреслює суперечності в суспільстві на тлі розподілу суспільних дібр... та існуючих запасів, надбаних тисячолітньою працею цілого ряду поколінь але не розподілених рівномірно між усіма суспільними верствами...» [3, с. 5].

В руках порівняно невеликої частини суспільства скупчені величезні капітали чи то у формі фактичного володіння матеріальними засобами (сировина, машини, будинки, готові вироби), чи то в формі права на володіння ними (грошові знаки, векселі, рахунки в банках тощо); тому-то й розпорядження майже всім господарським життям знаходиться в руках цієї, порівняно незначної по кількості, групи капіталістів. У той же час решта людей, значно більша частина суспільства, не володіючи засобами виробництва і втративши через те самостійне значення в господарському житті, мусить оддавати свої сили, свою працю в розпорядження пануючої групи [8, с. 4].

У праці «Теорія кооперації» наголошується на суперечностях, які шкодять суспільним інтересам, «затримують поступ, вносять безладдя в життя, спричиняються до цілого ряду ненормальних явищ: багатство поруч із злиднями; задоволення кожної примхи поруч із турботою про шматок хліба; до того величезні багатства і розкішне життя належать часто тим, хто цілком не працює, не утворює ні однієї корисної речі; поруч із ним напівголодним ходить той, хто невпинно працює над утворенням запасів їжі, напівроздягнений той, чий руки виробляють одягу; у вогкому, темному кутку живе сім'я того, хто буде величезні кам'яниці...» [8, с. 4].

Матеріальна незабезпеченість наголошував Б. Мартос, несе нижчим верствам суспільства, разом з темнотою, хвороби й злочинства. Але багач не знаходить внутрішнього задоволення в багатстві. «Задоволення матеріальних потреб, комфорт, навіть розкіш, не приносять йому радості; він нудиться в своєму розкішному палаці, його гнітить пустота й безцільність життя; відсутність фізичної праці робить нікчемним його тіло, а відсутність духовних інтересів мертвить його дух; алкоголь і інші наркотики – єдине спасіння для багатого так само, як і єдина утіха для бідного» [8, с. 5].

У той же час, писав Б. Мартос, кооперація являє з себе один із засобів поліпшити добробут нижчих верств суспільства через звільнення їх від визиску з боку верстви капіталістів. Він розглядає кооперацію як спільну діяльність певної групи людей, що має завданням поліпшити їхній матеріальний і духовний добробут шляхом організації кооперативів [8, с. 23]. Декілька лекцій праці присвячено організаційним принципам кооперації. Автор висвітлює значення статуту кооперативного товариства, права й обов'язки його членів, порядок прийому нових членів і т. д.

Позитивною рисою «Теорії кооперації», – наголошує дослідник наукової спадщини українських кооператорів С. Злупко, – є те, що її автор чітко визначив спільне та відмінне між кооперацією й іншими організаціями подібного типу, зокрема так званими «фальшивими» кооперативами (псевдокооперативами). До них, наприклад, можна віднести товариства землевласників, які «самі не працюють у власному господарстві, а використовують найману працю для одержання зиску на вкладений капітал» [4, с. 329].

У підручнику чимало корисної інформації про службовий персонал кооперативних організацій, про поліпшення умов праці та особливості оплати праці фахівців і виборних органів; про види капіталів та їх формування; порядок розподілу чистого зиску. Також викладено погляди автора щодо централізації і децентралізації в кооперативній системі, доцільної організації мережі кооперативних товариств. Він засуджує хаотичність у кооперативному русі та виступає за планомірність кооперативного будівництва на місцях. Автор виклав пропозиції щодо проведення кооперативних з'їздів, організації культурно-просвітньої діяльності.

Маючи неабиякий досвід практичної роботи в кооперації й державних установах, автор «Теорії кооперації» дає поради і щодо підбору працівників кооперативних організацій. Він зазначає, що «...в першу чергу керівник кооперативної установи повинен бути людиною порядною... Громадська справа не може мати керівником людину користолюбну або взагалі егоїстичну. Кооперації потрібні люди, що громадські справи ставили б вище своїх особистих, які в успіхах кооперативу бачили б найбільше для себе задоволення. Не треба забувати, що керівником може бути тільки людина сміла й з твердим характером, яка б при невдачах не падала духом, а, певна в вірності вибраного шляху, уперто йшла б до поставленої мети, підбадьорюючи слабодухих. При доброму бажанні така людина зуміє використати досвід і пораду своїх співробітників, бо принципи й традиції, якими живе кооперація, утворюють умови, в яких найліпше виявляється колективний розум, треба тільки хотіти й уміти його використати» [8, с. 158].

«Теорія кооперації» Б. Мартоса, вважає С. Злупко належить до видатних пам'яток української кооперативної думки. Вона, за оцінками деяких фахівців займала друге місце після «Соціальних основ кооперації» М. Туган-Барановського [4, с. 328].

Особливої уваги заслуговує праця Б. М. Мартоса про ревізію в кооперативних організаціях [9]. У передмові автор зазначив, що при всій необхідності мати добрий підручник для підготовки ревізорів доводиться констатувати відсутність систематично розробленого курсу з цього предмета і то не тільки на українській мові, чи на слов'янських мовах взагалі, такого курсу немає ні на одній мові з огляду на нерозробленість дисципліни. Відсутність такого курсу кооперативної ревізії, який задовольнив би вимоги, що ставить сучасний розвиток кооперації, слід пояснювати не тільки новизною самої дисципліни, але й тим, що погляди на кооперативну ревізію, на систему її проведення у великій мірі залежить від індивідуальності самого ревізора...

Для своєї праці автор використав як джерела бідну на той час літературу, що існувала переважно на німецькій мові. Зокрема, це інструкції ревізорам, видані ревізійними союзами, та постанови кооперативних з'їздів. Власна ревізорська практика та участь в інструкторсько-ревізорських нарадах дали можливість автору зробити деякі доповнення, а також піддати критичному аналізу з погляду доцільності ті матеріали, які були в його розпорядженні. Текст праці викладено чітко і доступно. Кожне речення наповнене корисною інформацією.

Зміст праці Б. Мартоса «Кооперативна ревізія» свідчить про ґрунтовне дослідження ним теоретичних надбань у галузі ревізії та вивчення практики ревізій. Автор дав вичерпні поради ревізорам, що стосувалися проведення перевірки каси, цінних паперів, товарів, інвентаря, балансу; ревізії кошторису й оплати праці, операцій продажу товарів, операцій транспортних, власного виробництва, зиску тощо. Зі знанням справи він пояснив, як ревізор повинен підготуватися до ревізії, скласти її план, як розпочинати ревізію, вести запис ревізійних спостережень та правильно оформити акт ревізії. Б. Мартос навів чимало прикладів, які переконують у необхідності певних дій ревізора в процесі підготовки до ревізії, її проведення, складання акту тощо.

Зазначимо, що на час видання підручника «Кооперативна ревізія» більшість осіб, яка працювала на посадах інструкторів-ревізорів, не мала спеціальної, а часом і загальної освіти. Разом з тим, кооперативний рух поширювався по всьому світу і вимагав кадрів відповідного профілю, тому Б. Мартос звернув увагу на необхідність підготовки ревізора як з теоретичної, так і з практичної точки зору. По-перше, в нього (ревізора) повинна бути якісна загальна освіта, яка б робила його людиною інтелектуальною, писав він. Чим ширші і глибші його знання, тим краще він упоратеться зі своїми завданнями, тим ширший погляд матиме на розвиток кооперації, тим глибше буде його критика діяльності кооперативів, тим змістовнішими і чіткішими будуть його висновки і доповідь. Фахова ж освіта ревізора, як наголошував автор підручника, повинна базуватися на науці про народне господарство, бо в іншому випадку в нього не буде ясного погляду на кооперативний рух загалом, на місце і роль, яка належить кожному окремому кооперативу [9, с. 12].

Ревізор повинен бути добре обізнаний з бухгалтерською наукою, бо без неї він не зуміє розібратися в бухгалтерських записах у книгах обліку. З огляду на те, що ревізор повинен проводити інвентаризацію товарів, сировини, готової продукції тощо, він також повинен бути ознайомленим з наукою про товарознавство. Ревізор теж має добре знати господарське, кооперативне та інше право, бо у своїй діяльності йому доводиться розглядати те чи інше питання правового характеру. Звісно, ревізор повинен бути у курсі всього того, що дає наука про теорію, історію та практику кооперації [9, с. 12]. Ці вимоги до професійної підготовки ревізорів залишаються актуальними дотепер. Але сьогодні їх слід поєднати з вивченням комп'ютерної техніки і комп'ютерних технологій, знанням іноземних мов та ін.

Заслуговує на увагу те, що Б. Мартос приділив увагу діяльності таких організацій, як кооперативні ревізійні союзи. Він висвітлив зміст роботи цих союзів, їх завдання, роль у проведенні фахових ревізій. Автор присвятив окремий розділ осмисленню ідейно-керівної ролі ревізійного союзу, який, маючи у своєму розпорядженні фахівців, накопичуючи весь досвід кооперативного руху, знаючи всі його слабкі сторони, може керувати кооперативним рухом, даючи рекомендації про найкраще облаштування справи, складаючи зразкові статuti, регламенти та інструкції, організовуючи лекції з особливо важливих питань кооперативної теорії і практики.

Б. Мартос повідомляв, що до Ревізійного союзу українських кооперативів у Львові (він діяв ще з 1904 р. спочатку як Крайовий Союз Ревізійний) у 1928 р. входило більше 2000 кооперативних установ. У кооперативах, які не входили до ревізійних союзів, ревізію здійснювали інші кооперативні союзи або відповідні державні органи [9, с. 6–7]. Б. Мартос теж писав про існування в багатьох країнах спілок ревізорів-фахівців з метою захисту інтересів фахівців та з турботою про якісну їх фахову підготовку і високий професійний рівень знань та умінь. Переконані, що вивчення праці Б. Мартоса «Кооперативна

ревізії» сприятиме поліпшенню підготовки фахівців у галузі бухгалтерського обліку, аудиту і ревізії, до речі, не тільки для кооперативних організацій.

Також актуальною є і праця Б. Мартоса «Організація й ведення зібрань» [10]. У передмові автор підкреслив, що своєю книгою він намагався забезпечити діячів кооперативного руху практичними порадами щодо правильного й умілого проведення зборів. За словами науковця, йому доводилося брати участь у значній кількості різноманітних зібрань, у тому числі й у великих з'їздах, а на багатьох із них головувати. Власні спостереження, практичний досвід допомогли видатному кооператорові поповнити те, чого він не міг знайти в літературі, статутах, регламентах, інструкціях [10, с. 2].

«Часто на зібраннях, писав Б. Мартос, буває присутніх дуже багато, питання доводиться розглядати часом досить складні, при обговоренні виникає багато різних поглядів, що їх не так легко буває погодити між собою, а між тим треба прийти до якоїсь думки, що задовольнила б, коли не всіх, то, принаймні, більшість присутніх» [10, с. 2]. Тому, вважав автор, не байдуже, як відбувається саме зібрання: чи хаотично, без усякого ладу й порядку, чи, навпаки, в повному порядку, так, щоб не нівечилися нерви присутніх, щоб кожна думка могла бути висловлена, щоб кожна висловлена думка була почута всіма, щоб ухвали виносилися не поспішно, а продумано. Б. Мартос зазначив, що дуже часто хаотичний перебіг зібрання шкідливо впливав не тільки на нерви, а навіть і на логіку учасників; тоді й ухвали могли бути прийняті випадкові, що не задовольняли б більшості учасників, може і навіть суперечили їх поглядам і бажанням. «Нарешті можна ще зазначити, – наголосив Б. Мартос, – що на безладних зібраннях верх бере не розумна думка, а галасливий крик, і не бажання послужити спільному ділу, а нахабна настирливість. Все це приводить до необхідності упорядкувати самий перебіг зібрання, унормувати права його учасників і вимагає вмілого керування зібранням» [10, с. 2].

Праця Б. Мартоса «Організація й ведення зібрань» і нині може слугувати настільною книгою не тільки для керівників і працівників кооперативних організацій (товариств, спілок), а й інших організацій, акціонерних товариств, об'єднань територіальних громад, співвласників багатоквартирних будинків, яким в умовах демократизації суспільства все частіше доводиться брати участь у різних зібраннях (зборах членів кооперативу, конференції чи з'їзді спілки кооперативних товариств), а тим більше – проводити їх.

Серед інших праць Б. Мартоса про кооперацію заслуговує на увагу одна з перших його публікацій в полтавському журналі «Хуторянин» за 1914 р. під назвою «Старосанжарське споживче товариство» [11, с. 220]. На початку того ж року він як інспектор кооперації Полтавського губернського земства взяв участь у загальних зборах Старосанжарського споживчого товариства і про почуте на зібранні опублікував статтю, в якій дав слушні поради щодо налагодження ефективної діяльності не тільки вищезгаданого, а й інших споживчих товариств. Зокрема, Б. Мартос висловив пропозиції щодо вдосконалення торгівлі.

Автор виступав проти відпуску товарів у борг. За даними ревізійної комісії, було відпущено товарів у борг на 800 крб., що складало майже половину обігового капіталу споживчого товариства. Таке явище, як зазначав Б. Мартос, спостерігалось і в багатьох інших кооперативних організаціях Полтавщини і шкідливо впливало на їхню діяльність.

Заслуговує на увагу повідомлення автора про спорудження у Старих Санжарах народного дому з просторою залогою, що зводився на кошти місцевих кооперативів (споживчого, кредитного і сільськогосподарського) [11, с. 221]. Інформація про спорудження народного дому сприяла здійсненню подібних заходів і в інших селах.

У 1915 р. за участі Б. Мартоса Полтавське губернське земство опублікувало нарис «Огляд споживчих товариств Полтавської губернії за 1913 р.» (далі «Огляд») [12]. Видання стало результатом обстеження споживчих товариств краю, здійсненого в 1914 р. згідно з програмою, схваленою на нараді губернських інструкторів-кооператорів. Усього в 10 повітах було обстежено 189 товариств – що більше половини наявних у 1913 р. Таким чином, наголошував Б. Мартос, зібраних даних виявилось цілком достатньо для того, щоб виробити уявлення про становище споживчих товариств губернії. В період підготовки «Огляду» до видання ще були отримані та використані дані про діяльність споживчих товариств деяких повітів і за 1914 рік.

У виданні було відображено баланси споживчих товариств, а також список усіх споживчих товариств, що виникли за двадцять років – від 1895 до 1 липня 1915 рр. (чинних і тих, що припинили діяльність) із зазначенням року відкриття, поштової та залізничної адрес. У нарисі також публікувалися фотографії кооперативних закладів, серед яких – і новозбудований народний дім у Старих Санжарах.

Негативним явищем у діяльності споживчих товариств губернії як і в Старосанжарському, був відпуск товарів у борг. 145 споживчих товариств повідомили про борги членів товариства за товари, що сягали 50,3 тис. крб. [12, с. 37]. Роздаючи товари в борг, споживачі товариства втрачали значну суму обігових коштів. Сума розданих у борг товарів іноді перевищувала розмір пайового капіталу. Наприклад, вартість товарів, розданих у борг у Худоліївському товаристві Хорольського повіту, перевищувала суму пайового капіталу у 9 разів, у Хомутецькому товаристві Миргородського повіту – більше ніж у 10 разів [12, с. 38].

Діяльність товариств супроводжувалася заплутаністю обліку, розтратами, іншими зловживаннями. Та все ж на час видання «Огляду» (1915 р.) автори відзначили неухильне зростання числа кооперативних товариств, обсягів їх товарообороту і прибутків. Війна, зруйнувавши правильну доставку товарів і давши можливість приватним торгівцям підняти ціни на товари до небувалих розмірів, повідомлялося в «Огляді», довела населенню, що тільки громадська організація може захистити його від зажерливості торгових посередників, які намагаються і радість, і біду народну використати з метою наживи [12, с. 61–63].

Ознайомлення інспектора кооперації Б. Мартоса з результатами обстежень споживчих товариств Полтавщини та його участь у підготовці нариса про споживчі товариства губернії в 1914–1915 рр. стали надійним підґрунтям для досліджень кооперативного руху в майбутньому. Згодом у своїх наукових працях Борис Миколайович не раз буде повертатися до проблем розвитку кооперації, її значення для економічного, культурного, соціального поступу, ефективності господарювання і зміцнення фінансового становища споживчих товариств, підготовки фахівців, важливості проведення ревізії господарської діяльності кооперативних організацій і т.ін.

Під час перебування Б. Мартоса в Києві (1917–1919 рр.), невдовзі після III Всеукраїнського кооперативного з'їзду, в журналі «Українська кооперація» вчений виклав погляди на стан розмежування діяльності кооперативних спілок [13]. Ухвалені з'їздом рішення, на думку автора, мали спонукати до планомірності в кооперативному будівництві, призвести до вжиття заходів щодо усунення конкуренції між кооперативними організаціями, що сприятиме найбільш доцільному використанню їхніх матеріальних та інтелектуальних сил. Б. Мартос вважав, що центральні, обласні, районні й дрібнорайонні спілки кооперативів повинні розмежувати свою діяльність так, щоб одна не повторювала роботу іншої. Він теж визначив основні завдання цих об'єднань.

Оригінальною є публікація Б. Мартоса «Лист до земляків кооператорів» [14], в якій він дав відповідні розрахунки, скільки потрібно грошей для споживчого товариства, щоб забезпечити торгівлю широким асортиментом товарів. З початком війни і здорожчанням товарів, пояснював він, вже тими капіталами, що їх мали споживчі товариства, обійтись, було неможливо. «Всі криком кричать, що в крамниці товару мало, а нема того, щоб внести більше паїв» [14, с. 7], наголошував Б. Мартос. На конкретних прикладах він показував, скільки в нових умовах господарювання потрібно було коштів і для споживчих товариств, і для їх об'єднань – спілок, зокрема Полтавської спілки споживчих товариств. Б. Мартос нагадував у листі, що кооперативні організації повинні мати кошти не тільки для здійснення торговельних операцій, а й для налагодження виробництва товарів. «Чим більше фабрик та заводів перейде до рук кооперативних спілок тим легше боротися із спекуляцією», – стверджував Б. Мартос [14, с. 10].

У статті «Кілька слів про українську кооперацію» [15] Б. Мартос писав, що з 1917 р. почався новий період в історії української кооперації. По всій Україні засновувалися кооперативні спілки, а разом із тим народилися всеукраїнські кооперативні центральні об'єднання: 1) Український народний кооперативний банк («Українбанк») – центральна спілка кредитної кооперації; 2) Дніпровська спілка споживчих спілок України («Дніпросоюз») – центральна спілка споживчої кооперації; 3) Центральний український сільськогосподарський кооперативний союз («Централ») – центральна спілка сільськогосподарської кооперації; 4) Всеукраїнський кооперативний видавничий союз («Книгоспілка») – книгарсько-видавнича кооперативна спілка; 5) Український кооперативний страховий союз («Укострахсоюз») – центральна спілка із страхування; 6) Український центральний кооперативний комітет («Коопцентр») – центральне ідейно-академічне, статистичне і культурно-просвітне кооперативне об'єднання. Осередком кооперативного життя став Київ.

«Перед кооперацією відкрилися широчезні простори вільної діяльності, – зазначав Б. Мартос, – і за короткий час вона виявила надзвичайну енергію в кооперативному будівництві і великі здібності в роботі по обслуговуванню різномірних потреб населення України. В той час, коли все кругом, під ударами революції й контрреволюції рушилося, кооперація будувала нове життя і захоплювала з кожним днем все ширші простори для своєї діяльності. За три роки вільного існування українська кооперація, незважаючи на

безперестанну громадянську війну, центром котрої також був Київ, розвинулась настільки, що вже не оставалося ні одної ділянки в житті українського народу, де б кооперація не стала твердою ногою. Перед кооперацією кожної країни стоять великі завдання зреформування економічного життя, а перед українською кооперацією, вважав автор статті, крім того, стоїть і ще одне завдання – національне відродження українського народу» [15, с. 2–3].

У праці «Українська державність і кооперація» [16] Б. Мартос позитивно оцінював внесок кооперативних організацій у формування підвалин незалежної України, в розбудову української держави. Він наголошував, що кооперативи були матеріальною основою українського національно-державницького руху. «З самого початку революції кооперативи організували по селах продаж українських книжок; з їх матеріальною допомогою поставали і розвинули свою діяльність «Просвіти» по селах і містечках. Щоденник «Народна воля» зміг виходити і покривати свої дефіцити тільки тому, що його фінансували кооперативні центральні. Завдяки цій підтримці, «НВ» мала великий тираж і через кооперативи розходила по всій Україні, несучи на села політичну інформацію», – писав Б. Мартос [16, с. 227].

Беручи активну участь у творенні української державності, писав Б. Мартос, – українська кооперація залишалася аполітичною. «Наші кооператори, – підсумовує автор статті, – ніколи не ставали на послуги тієї чи іншої політичної партії, при виборах до виконавчих органів у кооперативах бралися на увагу виключно особисті здібності і якості кандидатів, а не їхня партійна приналежність; на кооперативних з'їздах поруч із питаннями суто кооперативними обговорювалися хіба лише питання загальнонаціонального або державного значення, як от шкільництво, фінансова реформа, але ніколи не ставилися на обговорення питання суто політичного характеру. Тому на наших кооперативних з'їздах ніколи не було політично-партійної боротьби» [16, с. 228].

Автор писав і про фінансову підтримку кооперативними організаціями освітніх закладів. В умовах гетьманського уряду, від якого українські школи «не одержували нічого», зазначав Б. Мартос, – кооперативи взяли на себе обов'язок покривати дефіцит українських середніх шкіл, а «Полтавська споживча спілка (союз) організувала і утримувала Український університет у Полтаві» [16, с. 227].

Кооперативні організації також відіграли позитивну роль в усамостійненні української валюти, коли Центральна Рада видала перші українські гроші (купюра в 100 крб.). Незважаючи на їхню технічну недосконалість наголошував Б. Мартос, кооперативи «зразу ж і необмежено почали приймати нові гроші» [16, с. 228].

Досліджуючи теоретичні основи кооперації, Б. Мартос осмислював сутність кооперативного товариства – основної ланки кооперативної системи. Більшість теоретиків кооперації, йшлося у його праці «Кооперативи як об'єкт вивчення» [17], – визнає такі істотні ознаки кооперативу: кооператив є об'єднанням осіб; добровільність цього об'єднання; принцип рівноправності членів; принцип самопомоги; поліпшення добробуту учасників як мета; вигоди для членів не по кількості вкладеного капіталу, а відповідно до використання спільного підприємства та ін. [17, с. 47].

У статті багато місця належало полеміці про те, кого об'єднує кооператив – окремих осіб чи господарства. Автор не погоджувався з твердженням російського вченого І. Ємельянова про те, що кооператив є об'єднання господарств [17, с. 47–48]. Адже членами кооперативу могли бути й такі особи, які зовсім не мали господарств, наприклад молоді люди, які створювали будівельне товариство з метою забезпечити себе помешканням. Тут, на думку Б. Мартоса, можна говорити про об'єднання господарських потреб або об'єднання господарчих суб'єктів, тобто – осіб [17, с. 52–53]. Науковець зауважував: те, що кооператив є об'єднанням не господарств, а господарів (осіб), було видно ще й з того, що кооперативи всіх видів не тільки брали на себе задоволення господарських потреб своїх членів, а розвивали і культурно-просвітню діяльність, об'єднаних у кооперативі осіб [17, с. 54].

У праці «Класифікація кооперативів» [18] Б. Мартос переконував, що в управлінні кооперативними організаціями, узагальненні їхнього досвіду, статистичних зведеннях про діяльність різних видів кооперації важливого значення слід надавати класифікації кооперативів. Він зазначав, що кооператори, як теоретики, так і практики, віддавна переймалися питанням класифікації кооперативів, відсутність якої призводила до непорозумінь та до хибних висновків. Особливо багато непорозумінь виникало з виразом «продукційна кооперація», який не раз вживався то в значенні кооперативної продукції, то в значенні кооперації продуцентів. «Внаслідок цього – писав він, – маслоробні артілі зараховувались до продукційних спілок, продукційні спілки змішувались з продукцією при споживчих товариствах і т. под. Плутанина ця збільшувалася ще від того, що часом замість назви кооператива вживалася назва його підприємства. Напр.,

вираз: «кооперативна хлібопекарня» міг означати а) споживче товариство з власною хлібопекарнею; б) товариство по збуту хліба з власною хлібопекарнею і в) артіль хлібопекарів». Між тим, наголошував автор статті, це три «зовсім різні організації, з різними завданнями; в своїй діяльності вони мусять керуватись різними принципами, і теоретичні висновки про кожний з цих видів кооперації можуть бути різні» [18, с. 195].

Беручи до уваги потреби кооперативної статистики і кооперативної теорії, які вимагали ясної систематизації всіх різноманітних видів кооперації, Б. Мартос розробив проект нової схеми класифікації кооперативів. При цьому він користувався вже наявними схемами, брав із них те, що було більш доцільним, і відкидав те, що не мало належного обґрунтування. Автор нової класифікації запропонував розподілити всі кооперативи на дві категорії: кооперативи споживачів і кооперативи продуцентів [18, с. 203]. Він розглянув особливості функціонування окремих видів кооперативів, навів приклади діяльності окремих кооперативних організацій, пояснив, чому довелося утворити окрему категорію кооперації «мішаної». Його схема класифікації, як зазначив сам автор, не може претендувати на остаточне вирішення проблеми класифікації кооперативів. «Однак, розроблена ним класифікація охоплює всі можливі види кооперації повніше і розмежує їх точніше, ніж всі попередні, а тому з більшим успіхом може бути використана як база для кооперативної статистики і як основа для систематизації добутих досвідом кооперативної практики вказівок щодо організації окремих видів кооперації та ведення справ у них [18, с. 203–206].

У праці «Межі розвитку кооперації споживачів» [19] учений Б. Мартос зробив спробу дати відповідь на питання, що не раз порушували кооперативні теоретики, а саме про межі розвитку кооперації споживачів. Беручи до уваги досвід розвитку споживчої кооперації у Великобританії і Франції, Б. Мартос наголосив сподівання, що споживчі товариства в багатьох країнах вже в недалекому майбутньому будуть обслуговувати всі шари суспільства. Хіба лише окремі чудачки, або як каже проф. Ш. Жід, «дикуни» уперто будуть уникати участі в них» [19, с. 159–160].

Учений переконував у можливостях успішного розвитку споживчої кооперації в малих містах і селах. «Розвиток капіталістичного господарства все більше втягає селянина в товарообмін, примушує його все більше виступати в ролі покупця одягу, взуття, посуду і навіть харчових продуктів, аж до борошна включно. З огляду на майже монополічне становище сільського крамаря, селянство дуже терпить від визиску» [19, с. 163]. Тому на селі, був упевнений Б. Мартос, утворюється ґрунт цілком сприятливий для розвитку споживчої кооперації.

Фахівці називають галузі, в яких споживчій кооперації недоцільно брати участь. Це стосується будівництва залізниць, постачання містам газу, води, електричної енергії тощо. Хоча, на думку Б. Мартоса, кооперативи могли б узятися за організацію подібних підприємств у тих містах, де скооперовано майже все населення і де немає таких підприємств муніципальних. По селах, наприклад, може поширюватися електрична кооперація, тоді як у містах постачання електричної енергії беруть на себе муніципалітети [19, с. 180]. Він відзначав, що діяльність кооперативів споживачів обмежується задоволенням індивідуальних потреб населення, і лише тоді, коли держава чи муніципалітет не розвивають відповідної діяльності або коли їхня діяльність не задовольняє ту чи іншу частину населення, цю прогалину може доповнити кооперація [19, с. 181].

Кооперація споживачів успішно розвиватиметься, писав Б. Мартос, якщо державна влада не буде ставити жодних перешкод розвитку кооперативного руху і конкуренти кооперативів не будуть одержувати привілеїв характеру податкового, адміністративного, кредитного та ін. Особливе значення має недопущення будь-яких монополій [19, с. 182].

Б. Мартос зазначав, що кооперації споживачів немає рації конкурувати з державними установами. У кооперації немає також сили, щоб боротися проти примусового одержавлення її підприємств. Він підкреслював, що таке одержавлення радянською владою було шкідливим і для населення, і для народного господарства [19, с. 183].

Б. Мартос закликав кооперативних провідників і всіх свідомих кооператорів дбати про об'єднання та планування розвитку кооперативного руху, зближення кооперативів продуцентів з кооперативами споживачів, пов'язуючи їх діловими (торговельними) відносинами й організаційно [19, с. 184]. Він висловив упевненість, що розвиток кооперативного руху піде в напрямку творення інтеграційної кооперації, передбачив найтісніші зв'язки між сільськогосподарськими кооперативами й кооперативами споживачів.

Суттєвим доповненням розвідки про межі розвитку кооперації є праця Б. Мартоса про будівельну кооперацію. Автор привернув увагу до зростання чисельності населення міст і міського будівництва, писав про значення будівельної кооперації та вигоди від неї; висвітлив досвід розвитку будівельної кооперації в

Англиї, де ще в XVIII ст. існували будівельні клуби, а згодом розвинулися кооперативи з назвою «будівельні товариства»; в 1907 р. засновано англійський союз будівельних товариств. Крім вступної лекції, Б. Мартос виокремив такі розділи: «Житлове питання й держава»; «Розвиток будівельної кооперації»; «Статут будівельного товариства»; «Капітали». Прикметно, що формуванню капіталів будівельної кооперації присвячено значну частину курсу лекцій. Автор акцентував на власних капіталах товариств та умовах кредитування, будівельно-кооперативних банках, касах ощадності і т. ін. Курс лекцій про будівельну кооперацію не втратив свого пізнавального значення й нині, на початку XXI ст. [20].

У праці «Кооперація і регульоване господарство (1942)» [21, арк. 69] Б. Мартос писав, що там, де належно розвивалася кооперація споживачів, стають непотрібні, зайві всякого роду норми, розпорядження, постанови адміністративного характеру. Він наголошував: «Коли уряд шукає спасіння для народного господарства в корпоратизмі, то він має з повною ясністю усвідомлювати собі, що досягти успіху і дійсно оздоровити й піднести народне господарство шляхом заведення корпоративної системи можна тільки тоді, коли кооперативам, зокрема споживчим, буде забезпечене право: 1) існування; 2) вільного розвитку; 3) експансії» [21, арк. 69].

Зародженню і становленню української кооперації, її розвиткові в другій половині XIX – на початку XX ст. Б. Мартос присвятив працю «З історії української кооперації (короткий нарис)» [22]. У стисломому викладі автор висвітлив головні явища в кооперативному русі України, розкрив важливу роль кооперативних організацій у суспільно-господарському житті країни. Він вказав на чинники, що сприяли розвиткові споживчої кооперації на початку XX ст., зокрема вплив Першої світової війни. Населення наочно побачило вигоди споживчої кооперації в порівнянні з приватними торговцями, які, скориставшись недостачею товару, його переховували, а потім продавали за значно підвищеними цінами. Це й призводило до зростання кількості споживчих товариств і збільшення кількості їх членів.

З виданням кооперативного закону в 1917 р., писав Б. Мартос, з'явилася можливість організувати центральні кооперативні установи. Тоді розпочав свою діяльність Дніпровський союз споживчих товариств, який потім перетворився на союз споживчих союзів (Дніпросоюз). На 1 січня 1920 р. до його складу входило 80 споживчих союзів, які, у свою чергу, об'єднували близько 9000 споживчих товариств. Завданням Дніпросоюзу було об'єднання закупівель товарів для споживчих товариств. Цей союз також узявся до організації власного виробництва товарів (придбав велику миловарню, фабрики – трикотажну, шевську, тютюнову, емальованого посуду, майстерню бляшаних виробів, сушарню цикорію й соляний промисел в Криму) [22, арк. 22].

Для об'єднання й координації чинності всіх кооперативних союзів і центральних установ, писав Б. Мартос, у 1917 р. було засновано Центральний український кооперативний комітет. Його діяльність особливо активізувалася з початку 1918 р. Комітет видавав місячник «Українська кооперація» з теоретичними й інформаційними статтями, протягом року організував два всеукраїнські кооперативні з'їзди, високу кооперативну школу «Кооперативний інститут» ім. М. Туган-Барановського. При комітеті постійно відбувалися наради представників українських центральних кооперативних установ для розгляду різних конкретних питань кооперативного життя, зокрема для розмежування діяльності кооперативних установ. Завершується нарис розділом про культурно-просвітницьку діяльність кооперативних організацій. Б. Мартос наголосив, що українські кооператори бачили в кооперативах не тільки торговельні чи банківські установи, а й потужний культурний і моральний чинник, що впливав на все суспільне життя [22, арк. 27].

Культурно-просвітницька діяльність кооперативів, як наголошував Б. Мартос, притягала до них симпатії населення і підвищувала його свідомість, що, своєю чергою, сприяло розвитку кооперативів. Перед українською кооперацією розкривалися величезні перспективи, які, втім, були перекреслені більшовиками. Часом кооперативний рух набував зовсім некооперативного змісту; часом кооперативи перетворювалися в державні установи або розпорядженням влади зовсім припиняли свою діяльність [22, арк. 29].

Відомо, що успішне господарювання організацій споживчої кооперації залежить, зокрема, від наявності власних обігових коштів і ефективного їх використання. Отже, автор присвятив цій проблемі статтю «Кредит у споживчих кооперативах», в якій наголошував, що «питання про продаж товарів споживчими товариствами на кредит є одним із найважливіших питань кооперативної практики» [23].

За слушним зауваженням Б. Мартоса, першочерговим завданням споживчих товариств первісно було об'єднати споживачів, сформувати відповідний пайовий капітал і налагодити господарську діяльність. Проте, обслуговуючи переважно незаможних людей, споживчі товариства вдавалися до такої добродійності, як відпуск товарів у борг. Звісно, це негативно впливало на фінансовий стан кооперативів і навіть призводило до їх занепаду. Тому-то засновники відомого англійського споживчого товариства в

м. Рочдель (1844 р.) визначили одним із принципів своєї діяльності не відпускати товари в борг і, до речі, досягли завдяки цьому чималих успіхів [23, с. 211].

Досі актуальною є праця Б. Мартоса про відбудову української кооперації, написана в серпні 1941 р. [24]. Добре структурована, вона містить вступ, і кілька розділів, як-от: «Перехідна доба», «Спеціалізація чи універсалізм»; «Охорона кооперативного майна та відновлення чинності кооперативів»; «Фінансування кооперації; відбудова міст і сіл»; «Задоволення споживчих потреб населення; народне здоров'я»; «Центральний Всеукраїнський кооперативний комітет»; «Боротьба зі зловживаннями»; «Кадри кооперативних робітників»; «Комітет відбудови української кооперації», а завершується місткими висновками. Як пояснював професор, план відбудови кооперації було вироблено на підставі багаторічного досвіду, який дала історія розвитку української кооперації.

Заслуговує на увагу розсудливе ставлення автора щодо реформування сільського господарства і розвитку аграрної кооперації. Надаючи важливого значення розвитку цієї галузі, він на початку статті зазначив: «Я подаю міркування про реорганізацію колгоспів на засадах сільськогосподарських продукційних артілей, аргументуючи необхідність залишення колгоспів непорушними бодай на найближчий час» [24, с. 133].

Б. Мартос проаналізував дані про розвиток спеціальних і універсальних кооперативів у сільському господарстві, привернув увагу до того, що в перехідну добу доцільніше було надавати перевагу універсальним кооперативним організаціям. Вони мали певні переваги, наприклад потребували порівняно менших накладних видатків, зокрема на облік. На думку Б. Мартоса, універсальне товариство як більш еластичне могло швидше використати сприятливі умови, організуючи ту галузь господарства, яку обставини висунули на перший план. «Пізніше – після усталення господарського життя, з універсальних товариств можна буде виділити ті спеціальні види кооперації, які для того матимуть найбільше підстав» [24, с. 136]. На думку автора статті, заслуговували на увагу також організації збуту зерна, садовини, продуктів скотарства, організації кооперативної освіти та кооперативної статистики [24, с. 147].

Розглядаючи питання щодо задоволення споживчих потреб населення, учений свідчив про значне поширення споживчої кооперації вже за часів Першої світової війни по всій Україні. Він наголошував, що на початку 1919 р. у споживчих товариствах було об'єднано більше як 60% населення, чим Україна досягла світового рекорду [24, с. 143]. Автор зазначав, що за радянської влади споживча кооперація пережила дуже багато змін – часом досягала величезного розміру, часом занепадала. Стосовно відбудови споживчої кооперації після Другої світової війни, він не запропонував якихось кардинальних змін в організації її господарської діяльності. Водночас він вважав, що в багатьох місцях при сільських споживчих товариствах доцільно було б організувати хлібопекарню; рекомендував, щоб районні споживчі союзи утримували склади товарів при залізничних станціях, а також млини, олійні і дрібні промислові підприємства. До компетенції цих союзів учений радив віднести і проведення ревізії в споживчих товариствах та керування їхньою діяльністю.

Б. Мартос вважав особливо важливою діяльність кооперації щодо опікування народним здоров'ям. Він нагадував, що в багатьох країнах (Франція, Швейцарія, Болгарія, Бельгія) споживчі кооперативи утримували аптеки й лікарні. Найбільше розвинулася кооперація народного здоров'я в Югославії, де по селах діяли спеціальні кооперативи здоров'я, які утримували лікарів, лікарні, амбулаторії, тощо. На думку вченого, українська кооперація мала вжити планомірних заходів для піднесення як загальної гігієни, так і стану здоров'я співвітчизників [24, с. 144].

Серед важливих завдань кооператорів Б. Мартос називав боротьбу із зловживаннями. Він наголошував, що характерними явищами радянського побуту були недбале ставлення до державного й громадського майна та різноманітні зловживання. «В пресі, в промовах народних комісарів на з'їздах, в урядових постановках і обіжниках постійно говорилося про розтрати, крадіжі, недостачі і різного роду неоправдані втрати в усіх кооперативах, що йдуть на мільйони карбованців», – писав Б. Мартос [24, с. 145]. Автор вважав, що головною причиною цих зловживань було погане матеріальне забезпечення кооперативного персоналу, а потім – «загальне почуття непевності, яке заглушує страх перед карою» [24, с. 145]. Зважаючи на те, що зловживання набули «страшного поширення», він визнавав за необхідне розпочати проти них уперту й систематичну боротьбу, бо інакше кооперація не зможе розвиватись [24, с. 145].

Учений зазначав, що для боротьби зі зловживаннями необхідно добре організувати справу проведення ревізій, підготувати кадри надійних, досвідчених ревізорів і контролерів, які б ясно розуміли своє завдання і безкомпромісно боролися проти всіх помічених хиб і зловживань. Взагалі, на його думку, необхідною умовою для відбудови української кооперації було «створення відданих і досвідчених кадрів, –

як керівників, так і службового персоналу» [24, с. 145]. Він передбачав, що з розвитком операцій, з їх ускладненням потреба в доброму персоналі буде відчуватися що далі, то все гостріше. Автор привертав увагу до організації кооперативними союзами різного роду курсів для підготовки необхідних фахівців, зокрема ревізорів, контролерів, лекторів. Слухачами таких курсів могли бути люди з вищою освітою або багаторічною кооперативною практикою. Щодо навчальних дисциплін, то Б. Мартос пропонував забезпечити викладання на курсах теорії кооперації, організації кооперативного підприємства, рахівництва та ревізії. Він пояснював, як з допомогою ревізорських кадрів провести курси на місцях при кожній районній кооперативній спілці для підготовки членів управ і ревізійних комісій, рахівників, продавців сільських кооперативів [24, с. 146].

Б. Мартос переконував, що для того, щоб відбудова кооперації провадилася систематично – за одним загальним планом, необхідно було створити центральний керівний орган – Комітет відбудови української кооперації – з осіб, відомих своєю відданістю кооперативній ідеї, кооперативним знанням та досвідом. До обов'язків комітету мало належати передусім відновлення чинності районних спілок і центральних кооперативних установ. Важливо теж здійснювати підготовку інструкторів-ревізорів, персоналу кооперативних товариств. Б. Мартос вважав за доцільне, щоб комітет утримував роз'їзних інструкторів, котрі знайомилися би з ситуацією на місцях, інформували місцевих працівників з завданнями часу та підшукували людей, яких можна б було залучити до праці для відбудови кооперативних організацій [24, с. 147].

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Ознайомлення з працями видатного діяча дає підстави стверджувати про їх важливе значення для успішного розвитку кооперації. Корисними є поради Б. Мартоса щодо раціонального ведення господарської діяльності кооперативними організаціями. Заслужують на увагу його висновки щодо класифікації кооперативів і меж розвитку різних видів кооперації, поради щодо проведення ревізій, організацій й ведення зібрань.

Б. Мартос розтлумачив особливість природи прибутку кооперативних товариств. Урахування його порад податковими службами уможливило би успішний розвиток істинних кооперативів, обмежувало діяльність псевдокооперативів. Учений, до речі, у своїй практичній діяльності і в наукових працях виступав проти псевдокооперативів, які викликали незадоволення населення і призводили до занепаду кооперативного руху.

Особливої уваги заслуговує «Теорія кооперації» Б. Мартоса. Вивчення цього курсу лекцій в освітніх закладах споживчої кооперації, аграрних вишах, університетах сприятиме поліпшенню підготовки майбутніх господарників, фахівців, лідерів кооперативних і акціонерних товариств, інших об'єднань, підприємств, фірм, органів самоврядування і т. ін.

Викликає зацікавлення праця Б. Мартоса про розмежування діяльності кооперативних спілок (об'єднань кооперативних організацій) в Україні, про співпрацю між кооперативними організаціями, про важливість утворення і функціонування Центрального українського кооперативного комітету та його роль в кооперації діяльності різних видів кооперації. Важливо, що він багато уваги приділяв кооперативно-освітній діяльності. Його праці про кооперацію і кооператорів можуть і сьогодні слугувати підготовці фахівців-кооператорів. Разом з тим, вважаємо за доцільне вивчення та висвітлення праць Бориса Мартоса, опублікованих у періодичній пресі, а також наукових доповідей і архівних справ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Качор А. Борис Мартос. Коротка розвідка його науково-економічної, політичної і загальногромадської праці / А. Качор. – Вінніпег, Канада, 1977 р. – 31 с.
2. Мартос Борис // Енциклопедія українознавства. – Т. 4. – Львів : Наукове Товариство імені Т. Шевченка у Львові, 1994. – С. 1480.
3. Біда М. Проф. Борис М. Мартос: політик, учений і громадський діяч / М. Біда // Український історик. – Ч. 55–56. – 1977. – С. 101 – 105.
4. Злупко С. Теорія кооперативів Бориса Мартоса. В кн. : Персоналії і теорії української економічної думки. – Львів : Свросвіт, 2002. – 528 с.; іл.
5. Нестуля О. О. Борис Мартос і кооперація: монографія: у 2 кн. Кн. 2. Про кооперацію і кооператорів / О. О. Нестуля, М. В. Аліман; [за ред. О. О. Нестул]. – Полтава : ПУЕТ, 2018. – 233 с. – 245 с.
6. Яценко О. В. Вплив кооперативної ідеї на діяльність уряду Б. Мартоса: Спроба творення «кооперативної республіки» (квітень-вересень 1919 року) / О. В. Яценко // Гілея. – 2010. – Вип. 31. – С. 90–100.
7. Гелей С. Д. Теорія та історія кооперації : Підручник / С.Д. Гелей, Р. Я. Пастушенко. – К. : Знання, 2006. – 513 с.

8. Мартос Б. Теорія кооперації (курс лекцій) / Б. Мартос. – Регенсбург – Берхтесгаден: Український технічно-господарський інститут, 1947. – 165 с.
9. Мартос Б. Кооперативна ревізія / Б. Мартос. – Львів : Ревізійний союз Українських Кооператив, 1928. – 65 с.
10. Мартос Б. Організація й ведення зібрань. Курс лекцій / Б. Мартос. – Регенсбург – Берхтесгаден : УТГІ, 1947. – 48 с.
11. Мартос Б. Старо-Санжарское общество потребителей / Б. Мартос // Хуторянин. – 1914. – №7. – С. 220–221.
12. Обзор потребительских обществ Полтавской губернии за 1913 год. – Полтава: Полтавское губернское земство. Электрическая типо-лит. И. П. Фишберга, 1915. – 63 с., Приложения 44 с.
13. Мартос Б. Розмежування діяльності центральних, обласних, районних і дрібно районних кооперативних союзів / Б. Мартос // Українська кооперація. – 1918. Кн. 4 (жовтень). – С. 46–54.
14. Мартос Б. Лист до земляків кооператорів / Б. Мартос. – К. : Дніпровський союз споживчих союзів України, – 1919. – 20 с.
15. Мартос Б. М. Кілька слів про українську кооперацію / Б. М. Мартос // Стаття. 1921 р. Машинопис з правкою. F – ІРНБУВ. – Ф. 290. – №2949.
16. Мартос Б. Українська державність і кооперація / Б. Мартос // В кн. Визвольний здрив України. Бібліотека українознавства. Т. 61. – Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, 1989. – С. 223–228.
17. Мартос Б. Кооператив як об'єкт вивчення / Б. Мартос // Український економіст. Неперіодичний збірник. III – Подєбради : Товариство українських економістів в Ч.С.Р. 1930. – С. 47–59.
18. Мартос Б. Класифікація кооперативів / Б. Мартос // Записки Української господарської академії в Чехословацькій республіці. Т. I. Подєбради, 1927. – С. 195–207.
19. Мартос Б. Межі розвитку кооперації споживачів / Б. Мартос // Записки Української господарської академії в Чехословацькій республіці. Том III. Випуск перший. Подєбради. – 1931. – С. 154 – 188.
20. Мартос Б. Курс лекцій по будівельній кооперації / Б. Мартос // Рукопис. – ЦДАВО України. – Ф. 4000-1. – Спр. 9. – Арк. 448.
21. Мартос Б. Кооперація і регульоване господарство (1942) / Б. Мартос. – ЦДАВО України. – Ф. 4036.– Оп.1. – Спр. 12 (1942 рік). – Арк. 56–79.
22. Мартос Б. З історії української кооперації (короткий нарис) / Б. Мартос. – ЦДАВО України. – Ф. 4036. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 1–31.
23. Мартос Б. Кредит в споживчих кооперативах / Б. Мартос // Кооперативна республіка. – Львів, 1937. – Вересень. – С. 211–217.
24. Мартос Б. Відбудова української кооперації / Б. Мартос // Сільське господарство України. : збірник статей за редакцією проф. Віктора Доманицького. – Прага : Культурно-наукове видавництво УНО. – 1942. – С. 3–147.

REFERENCES

1. Kachor A. Borys Martos. Korotka rozvidka yoho naukovo-ekonomichnoi, politychnoi i zahalnohromadskoi pratsi / A. Kachor. – Vinnipeh, Kanada, 1977 r. – 31 s.
2. Martos Borys // Entsyklopediia ukrainoznavstva. – Т. 4. – Lviv : Naukove Tovarystvo imeni T. Shevchenka u Lvovi, 1994. – S. 1480.
3. Bida M. Prof. Borys M. Martos: polityk, uchenyi i hromadskiy diiach / M. Bida // Ukrainyky istoryk. – Ch. 55–56. – 1977. – S. 101 – 105.
4. Zlupko S. Teoriia kooperatyviv Borysa Martosa. V kn. : Personalii i teorii ukrainskoi ekonomichnoi dumky. – Lviv : Yevrosvit, 2002. – 528 s.; il.
5. Nestulia O. O. Borys Martos i kooperatsiia: monohrafiia: u 2 kn. Kn. 2. Pro kooperatsiiu i kooperatoriv / O. O. Nestulia, M. V. Aliman; [za red. O. O. Nestuli]. – Poltava : PUET, 2018. – 233 s. – 245 s.
6. Yatsenko O. V. Vplyv kooperatyvnoi idei na diialnist uriadu B. Martosa: Sproba tvorennia «kooperatyvnoi respubliky» (kviten-veresen 1919 roku) / O. V. Yatsenko // Hileia. – 2010. – Vyp. 31. – S. 90–100.
7. Helei S. D. Teoriia ta istoriia kooperatsii : Pidruchnyk / S.D. Helei, R. Ya. Pastushenko. – K. : Znannia, 2006. – 513 s.
8. Martos B. Teoriia kooperatsii (kurs lektsii) / B. Martos. – Rehensburh – Berkhteshaden: Ukrainyky tekhnichno-hospodarskyi instytut, 1947. – 165 s.
9. Martos B. Kooperatyvna reviziia / B. Martos. – Lviv : Reviziinyi soiuz Ukrainykykh Kooperatyv, 1928. – 65 s.
10. Martos B. Orhanizatsiia y vedennia zibran. Kurs lektsii / B. Martos. – Rehensburh – Berkhteshaden : UTHI, 1947. – 48 s.
11. Martos B. Staro-Sanzharskoe obshchestvo potrebytelei / B. Martos // Khutorianyn. – 1914. – №7. – S. 220–221.

12. Obzor potrebytelskykh obshchestv Poltavskoi hubernyy za 1913 hod. – Poltava: Poltavskoe hubernskoe zemstvo. Elektricheskaia typo-lyt. Y. P. Fyshberha, 1915. – 63 s., Prylozheniya 44 s.
13. Мартос Б. Розмежування діяльності центральних, обласних, районних і дрібно районних кооперативних союзів / Б. Мартос // Українська кооперація. – 1918. Кн. 4 (жовтень). – С. 46–54.
14. Martos B. Lyst do zemliakiv kooperatoriv / B. Martos. – К. : Dniprovskiy soiuз spozhyvchykh soiuзiv Ukrainy, – 1919. – 20 s.
15. Martos B. M. Kilka sliv pro ukrainsku kooperatsiiu / B. M. Martos // Stattia. 1921 r. Mashynopys z pravkoiu. F – IRNBUV. – F. 290. – №2949.
16. Martos B. Ukrainska derzhavnist i kooperatsiia / B. Martos // V kn. Vyzvolnyi zdvyh Ukrainy. Biblioteka ukrainoznavstva. T. 61. – Niu-Iork, Paryzh, Sidnei, Toronto, 1989. – S. 223–228.
17. Martos B. Kooperatyv yak ob'iekt vyvchennia / B. Martos // Ukrainskyi ekonomist. Neperiodychnyi zbirnyk. III – Podiebrady : Tovarystvo ukrainskykh ekonomistiv v Ch.S.R. 1930. – S. 47–59.
18. Martos B. Klasyfikatsiia kooperatyviv / B. Martos // Zapysky Ukrainskoi hospodarskoi akademii v Chekhoslovatskii respublitsi. T. I. Podiebrady, 1927. – S. 195–207.
19. Martos B. Mezhi rozvytku kooperatsii spozhyvachiv / B. Martos // Zapysky Ukrainskoi hospodarskoi akademii v Chekhoslovatskii respublitsi. Tom III. Vypusk pershyi. Podiebrady. – 1931. – S. 154 – 188.
20. Martos B. Kurs leksii po budivelnii kooperatsii / B. Martos // Rukopys. – TsDAVO Ukrainy. – F. 4000-1. – Spr. 9. – Ark. 448.
21. Martos B. Kooperatsiia i rehulovane hospodarstvo (1942) / B. Martos. – TsDAVO Ukrainy. – F. 4036.– Op.1. – Spr. 12 (1942 rik). – Ark. 56–79.
22. Martos B. Z istorii ukrainskoi kooperatsii (korotkyi narys) / B. Martos. – TsDAVO Ukrainy. – F. 4036. – Op. 1. – Spr. 12. – Ark. 1–31.
23. Martos B. Kredyt v spozhyvchykh kooperatyvakh / B. Martos // Kooperatyvna respublika. – Lviv, 1937. – Veresen. – S. 211–217.
24. Martos B. Vidbudova ukrainskoi kooperatsii / B. Martos // Silske hospodarstvo Ukrainy. : zbirnyk statei za redaktsiieiu prof. Viktora Domanytskoho. – Praha : Kulturno-naukove vydavnytstvo UNO. – 1942. – S. 3–147.